

О.М. Ситник

Донецький юридичний інститут Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, Україна

СТАНОВИЩЕ РЕЛІГІЇ, ЦЕРКВИ ТА ДУХОВНОСТІ В УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років

Стаття присвячена стану та місцю релігії й церкви в радянському суспільстві, зокрема в УСРР, на етапі посилення авторитарних тенденцій і переростання їх в тоталітаризм у період 1920-х – початку 1930-х років. Значна увага приділена антирелігійній політиці більшовизму, спрямованій на нищення духовності й моральних традицій народу.

Протягом 1920-х – початку 1930-х років у радянському суспільстві активно поширювалася атеїстична матеріалістична ідеологія, природа котрої не заперечувала основоположної релігійної істини, що сенс людського життя лежить за межами самого життя. Більше того, атеїстична ідеологія закладала цю істину в свою основу, задалегідь замінивши її сенс на протилежний: мета кожної людини – за межами її життя, але вона трансформується з вічності у «світле майбутнє» світової історії. На думку В. Аксющіца, атеїстичний ідеал «світлого майбутнього» на Землі не лише позбавляється сенсу фактом загибелі всіх його досягнень, але і тим, що він є недосяжним у принципі. Тобто він являє собою не лише глобальну ілюзію, але й повну фікцію. Й оскільки ідеологія «світлого майбутнього» мала на меті спрямувати людство на фіктивні цілі, то атеїзм був необхідним їй для того, щоб позбавити свідомість людини тієї духовної вертикалі, з висоти котрої міг бути виявлений цей грандіозний обман і самообман [1, с. 216-218]. Атеїстична ідеологія від самого початку зародження марксизму створювала умови для деформації духовності, релігії та традиційних форм моралі. Але саме в умовах побудови соціалізму в радянській державі атеїстична ідеологія отримала небачене досі піднесення й зумовила тотальне нищення всіх святинь, моральних принципів і самої гідності людини.

Мета даної статті – розглянути стан та місце релігії й церкви у радянському суспільстві, зокрема, в УСРР на етапі посилення авторитарних тенденцій і переростання їх в тоталітаризм у період 1920-х – початку 1930-х років.

П. Новгородцев підкреслював, що в поглядах К. Маркса соціалізм абсолютним чином витісняє релігію. Він несе з собою такий комплекс обітниць, що своерідним чином він сам стає релігією. Більш того, він вступив у непримириму ворожнечу з тією релігією, котру здавна сповідували люди – релігією неба й Бога, релігією трансцендентного світу та розуму, який управляє світом [2, с. 212, 213]. Маркс проповідував непримиренну боротьбу з християнством, оскільки воно стояло йому на перешкоді, так як заважають культ особистої свободи та ідеї моралі. Під виглядом «науково» обґрунтованого розуміння історії, що розвивається завдяки економічним процесам, Маркс продовжував лінію французького соціалістичного утопізму – з тією суттєвою різницею, що для Маркса головним ворогом є всіякого роду «надбудови» і насамперед християнське вчення, тоді як французькі соціалісти хоч і будували систему секулярної культури, але були позбавлені ненависті до християнства [3, с. 210]. Переслідуючи релігію, більшовики

перевершили не лише Маркса, а й усіх своїх попередників – прихильників соціалістичного утопізму та комунізму. Протягом кількох десятиріч проти релігії, а особливо православ'я, велася справжня ідеологічна війна, причини котрої, очевидно, полягали в суттєво іншому баченні шляхів досягнення справедливого, рівноправного суспільства.

Прот. В. Зеньківський пов'язав утопізм марксизму з його безбожжям і атеїзмом. На його думку, зародившись в ідейній діалектиці ХІХ століття, в тому комплексі ідеологічних побудов, що були характерні для цього часу, поєднання безбожжя з принципами «наукового соціалізму», котрим претендував бути марксизм, набуло особливо зловісного характеру. Воно наклало свій відбиток на весь розвиток соціалістичної думки в Європі та на інші інтелектуальні напрямки, а в російському комунізмі, що «завоював» Росію після 1917 року, це поєднання набуло форми систематичного руху, створило цілу організацію агресивного безбожжя [3, с. 200]. Відтак, у Радянському Союзі сформувалася своєрідна атеїстична матеріалістична ідеологія, котра, поряд із загальнодержавною ідеологією, визначала загальну доктрину комуністичного майбуття.

Протягом 1920-х років у СРСР формувалася специфічна державно-правова система, котра поєднала адміністративні, судові, політичні, військові, ідеологічні та репресивні функції. Партійна номенклатура тримала під контролем практично всі суспільно важливі сфери, підбираючи на всі ключові пости саме ті кадри, які влаштовували її з тих чи інших міркувань. Фактично майже від початку свого існування радянська держава була такою лише номінально, згідно з назвою. По суті це була диктатура своєрідної партійної касти, котра наприкінці 1920-х років переросла в одноособову тоталітарну диктатуру.

Одним із основних завдань і напрямів реалізації більшовицької ідеології було знищення духовності та моральних принципів. Розроблена Леніним антирелігійна доктрина була спрямована проти християнства, а особливо – православної церкви. Одна з головних причин цього полягала в тому, що православ'я рішуче не сприймало політику насилля й терору в суспільних відносинах, як і інші прояви зла стосовно людей, влади та держави.

Антирелігійна пропаганда була возведена в ранг більшовицької державної політики. У країні організовуються судові процеси над духовенством – «...пособником ворогів революції», воно піддається безперервним гонінням і терору. У боротьбі з релігією, поряд із Леніним, активну участь також брали Свердлов, Сталін, Троцький, Зінов'єв, Каменєв, Дзержинський, Володарський, Ярославський, Дем'ян Бідний, Скворцов-Степанов і багато інших [4, с. 7, 8]. Режим чинив терор проти духівництва усіх конфесій, закривав церкви та монастирі.

Ініційоване Леніним переслідування священнослужителів у подальшому зумовило тотальний тиск на православ'я, християнство та релігію загалом. Антихристиянська сутність більшовицької ідеології породжувала в її послідовників схильність до примітивних інстинктів, що приводило до масових випадків насилля, садизму та наруги над людською особистістю. Нищилися моральні та етичні цінності, традиції, плондрувалася духовність. Натомість вводилося ідолопоклонство новим вождям.

На майже одностайну думку багатьох російських релігійних мислителів кінця ХІХ – початку ХХ століття (М. Бердяєва, С. Булгакова, Б. Вишеславцева, С. Франка та ін.), комуністична влада – це сатанократія. Вони цілком справедливо вказували на те, що сама ідея побудови комунізму – цього земного раю – за своєю суттю є антихристиянською [5, с. 195]. Ідеологія більшовизму була спрямована на безперервну боротьбу проти релігії як «шкідливого» світогляду, що суперечив ідеології марксизму-ленінізму, на якому базувалася радянсько-партійна система. Основоположники марксизму вважали,

що боротися потрібно не проти релігії взагалі, а лише її критикувати [6, с. 73]. Однак їхні послідовники – більшовики – пішли значно далі своїх наставників. Вони жорстоко знищували церкви, храми, священників, монахів, нещадно викорінювали саму віру й кращі духовні почуття серед народу, натомість насаджуючи войовничий атеїзм.

Навіть прихильники більшовицької влади та противники церкви відзначали, що ті методи, котрими користувалася місцева влада для боротьби з релігією, шкодили не лише церкві, а й самій державі. Як приклад наводилася ситуація з жіночим монастирем у м. Браїлові, що на Вінниччині. Місцевий комунгосп самовільно обкладав цей монастир такими надто великими, нереальними податками, що він зрештою був розорений економічно. Особливо підкреслювалося, що такого роду кроки місцевих керівників лише посилюють ненависть населення й духовних осіб щодо радянської влади й держави [7, арк. 284, 285].

У 1926 році агентура ДПУ доповідала, що Українська автокефальна православна церква на чолі з митрополитом Липківським виключно складається з тих, хто підтримує Петлюру, й ідеологічно пов'язана з ним. В часи існування УНР на теренах України, на квартирі Петлюри влаштувалися зібрання за участю Оксіюка та Липківського, на котрих обговорювалося питання про те, що у випадку відступу Петлюри з України необхідно буде через посередництво української церкви проводити всю роботу з метою створення самостійної України. Заарештований священник Сагайдачний (Конотопський округ) свідчив: «Під час мого перебування на курсах богослов'я при Всеукраїнській Раді в Києві у 1922 році, я з двозначної мови лідерів Всеукраїнської православної церковної ради – Липківського, Чеховського та інших, зрозумів, що церква має піднімати національний дух українського народу... Автокефальна церква мала бути місцем не релігійним, а політичним, котра повинна визволити український народ від всілякої влади, котра не бажає дати самовизначення українському народу». Згідно з даними прокуратури ДПУ УСРР в середині 1920-х років найбільш активні прибічники української автокефалії та митрополита Липківського проживали на теренах Харківщини, Уманщини, Київщини, Полтавщини, Черкащини, Лубенщини, Катеринославщини [8, арк. 21, 31]. Фактично на більшості території Центральної та Північно-Східної України протягом 1920-х років спостерігався ідеологічний опір більшовицькій владі, виражений, насамперед, у діяльності УАПЦ.

Трагічним було досягнення українським народом справжньої сутності більшовизму. Зокрема, протягом кінця 1920-х – початку 1930-х років у різних регіонах Центральної та Східної України (Київщина, Черкащина, Харківщина, Дніпропетровщина) були зафіксовані численні стихійні виступи селян на чолі з священниками проти зловживань і наруги над віруючими з боку представників радянської влади. Особливий протест викликали випадки руйнації культових споруд, знищення й розграбування церковного майна. При цьому представники влади асоціювалися з антихристами, також проголошувалися заклики ставати на захист християнської віри, наслідуючи приклад Ісуса Христа [9, арк. 64, 65].

У 1929 році голова ДПУ УРСР В. Балицький повідомляв С. Косіора, що 4 травня 1929 року в с. Тернівку Ротмістрівського району прибули наглядач районної міліції з агентом розшуку з метою проведення обшуку в квартирі місцевого священника Потратія. Пустити в квартиру священник їх відмовився, пропонуючи запросити для цього церковного старосту. Проте, коли церковний староста прибув, Потратій все ж міліцію не впустив. Разом з дружиною й дітьми вони підняли крик для того, щоб скликати народ, а в цей же час селянин Аністратенко збирав по селу селян до квартири священника. Коли міліції все ж таки вдалося відкрити двері, біля квартири священника встиг зібратися натовп

селян, які за міліцією увійшли до квартири священика. Останній, вибігши на вулицю роздягненим і босим з Євангелієм і дитиною на руках, звернувся до селян, що зібралися, з наступними словами: «Браття мої й сестри, це моя зброя. Я воюю та буду воювати до кінця». Після цих слів селяни витіснили міліцію з квартири священика й не допустили його арешту. Коли ж з'явився голова сільської ради й став заспокоювати священика, останній відповів: «Не вчи мене, я знаю, що я роблю і для чого роблю» – і вдарив по обличчю голову сільської ради. Після цього священик одягнув ризу і з Євангелієм, супроводжуваний натовпом селян, відправився в церкву, де був влаштований збір. Священик дві доби сидів в церкві не виходячи й навколо церкви стояв натовп віруючих, котрі охороняли його. На надіслану наглядачем міліції повістку про явку Потратія до міліції він не відповів і не з'явився. 6 травня священик з натовпом селян підійшов до сільської ради і став вимагати, щоб голова сільради пояснив йому причину його виклику. Коли він отримав пояснення, що його викликають до міліції, він знову звернувся до натовпу зі словами: «Брати мої й сестри, мене терзають і мучать, йдемо зі мною до Черкас». Натовп одногосно відповів: «Йдемо всі до Черкас». Коли міліція намагалася розігнати натовп, селянин Уманський вдарив наглядача міліції, вихопив у нього з кобури револьвер і кинув його на землю. Священик у цей час заховався в хаті одного селянина, де він і був затриманий.

3 травня Ротмистрівською районною міліцією було проведено обшук на квартирі священика с. Ротмистрівки Гремальського й заарештовано його. 5 травня натовп селян с. Ротмистрівки, на чолі з дружиною ув'язненого Громового, став вимагати звільнення заарештованого священика. У міліції натовп намагався побити діловода, котрий знаходився там, але після кількох пострілів натовп розбігся. У цей же день заможні селяни с. Ротмистрівки Волинець і Терещенко скликали збори селян біля церкви, агітуючи йти визволяти священика.

Загалом за цією справою були заарештовані: священик с. Тернівки та 12 селян, священик с. Ротмистрівки і 8 селян [9, арк. 64, 65]. Аналогічні повідомлення приходили й з інших місць. Так, у спеціальному повідомленні заступника голови ДПУ УРСР Карлсона від 14 травня 1929 року про волинку в селі Р. Лозовій, Дергачівського району Харківської округи йшлося про те, що протягом останнього часу священиком із с. Р. Лозової Іваницьким Дмитром Григоровичем, його братом Григорієм і робітницею Шараповою Лукерією Лук'янівною (біднячка, яка використовувалася для агітації серед жінок) ведеться антирадянська агітація проти заходів на селі. Так, наприклад, під час богослужіння Іваницьким з приводу хлібозаготівель було сказано наступне: «Хліб беруть, а отримувать хліб будуть тільки ті, хто має зображення Антихриста на лобі та на руці. Зокрема ті дівчата, які вступають до комсомолу та інших організацій, будуть мати вказані зображення» [9, арк. 66].

Протягом більше десяти років продовжувалися гоніння на В. Липківського – архієпископа, першого митрополита Київського й всієї України Української автокефальної православної церкви. На другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ (17 – 30 жовтня 1927 року) через втручання влади його було усунено з посади, а після останнього арешту в березні 1937 року за вироком трійки НКВС від 20 листопада його було розстріляно.

Виступивши проти християнської моралі, з її основоположними засадами любові та добра, більшовицька ідеологія плекала власну «пролетарську мораль», котра базувалась на класовій ненависті (включно з використанням доносів і зради), практиці осуду та переслідуванні проявів співчуття та милосердя. Тобто принципи більшовицької

моралі були відверто антихристиянськими. Атеїстична політика держави, котра прирівнювала віру в Бога до сивухи й психопатії, не зуміла вбити чи навіть применшити об'єм віри, проте вона досягла певного результату: морального занепаду в країні та зниження духовного впливу Церкви на життя людини. Атеїзм став поширювачем етичного нігілізму, цинізму, відчуття необґрунтованості та безглуздості життя. Все більшою мірою ставало звичним не мати власного судження, котре б розходилося з офіційним (газетним). А схвалення всього, що йшло від влади, ставало нормою.

Однією з основ політики партії був класовий підхід. Це призводило до ігнорування загальнолюдських моральних цінностей. Одні верстви або класи розглядалися як союзники пролетаріату, інших примусово залучали до соціалістичного будівництва, а тих, хто, як вважалося, стояв на перешкоді, усували з історичної арени. Класовий підхід давав самим його втілювачам, не зважаючи на законність, ставити себе на позицію особливої «*революційної моралі*», коли моральним вважалося все, що сприяло здійсненню революційних перетворень. Теоретичним підґрунтям цього стала теза, висунута Сталінін у 1928 р., про загострення класової боротьби в країні в міру просування її по шляху до соціалізму [10, с. 118]. Окрім порушення моральних устоїв і духовних святинь, серед засобів втілення більшовицької ідеології слід згадати й нагнітання страху серед найширших верств народу з метою зробити його покірним.

Війна з духівництвом та церквою, тотальна атеїзація суспільства поряд із запровадженням радянської культури й зміною політичного принципу легітимації влади – утворили надійне підґрунтя для збереження імперії на неправославних немонархічних засадах і перетворення її населення у російську комуністичну націю, у якій не церква, а партія «освячувала» нову культуру й нову спільну ідеологію. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» для імперських земель та народів породив націоналістичну державу – СРСР з усіма притаманними таким державам рисами аж до етнічних (чи то пак – класових) чисток включно [11, с. 116, 117]. Одночасно більшовицькі ідеологи прагнули засадничо й на перспективу викоринювати все, що свідчило про національну ідентичність народів Радянського Союзу. З часом поняття на кшталт «радянська людина», «будівник комунізму» тощо мали замінити приналежність до певної нації. Стирання національної приналежності й втрата національних традицій вели до деградації свідомості та моралі. Такі люди швидко ставали психологічно залежними від носіїв потужних вольових чинників.

Наростання тоталітарних тенденцій в радянському суспільстві вело до нищення духовності, національної культури, моральних устоїв. Знищення духовності й моральних традицій народу спричинило, в свою чергу, страшну деградацію української, як, до речі, і російської нації. Сама ж система, викоринивши релігію та мораль, була приречена нищити сама себе. Більшовицькі лідери, принижуючи й нівелюючи духовні та релігійні святині, ніби намагалися затлумити залишки власного сумління з огляду на чинимі ними репресії й терор. А зрештою, й самі вони, зазвичай, ставали жертвами свого ж репресивного механізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксюцич В. Атеистическая идеология. Государство. Церковь / В. Аксюцич // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси : сборник. – М. : Столица, 1991. – С. 213-233.
2. Новгородцев П. Об общественном идеале / Новгородцев П.И. – М. : Столица, 1991. – 640 с.
3. Зеньковский В. Окамененное нечувствие / В.В. Зеньковский // Русское зарубежье в год тысячелетия крещения Руси : сборник. – М. : Столица, 1991. – С. 200-212.

4. Арутюнов А.А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства) / А.А. Арутюнов. – М. : Вече, 2003. – Т. 2. – 480 с.
5. Чугуєнко М. Україна, яка шокує. Лабіринти історії / М. Чугуєнко. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2004. – 352 с.
6. Андрухів І. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / Андрухів І. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 2, спр. 198, 336 арк.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 21, 31.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, 105 арк.
10. Політична історія України. ХХ століття : у 6 т. ; за ред. І.Ф. Кураса (голова) та ін. – К. : Генеза, 2003. – Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921 – 1938) / С.В. Кульчицький (кер.), Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін. – 448 с.
11. Євсєєва Т. Російський православний месіанізм як базовий архетип політичної культури творців «світової революції» / Т. Євсєєва // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 17. – С. 115-137.
12. Волков О.В. Погружение во тьму. Из пережитого / Волков О.В. – М. : [Б. и.], 2009. – 544 с.

А.Н. Сьтнік

Состояние религии, церкви и духовности в УССР в 1920-х – в начале 1930-х годов

Статья посвящена состоянию и месту религии и церкви в советском обществе, в частности в УССР, на этапе усиления авторитарных тенденций и трансформации их в тоталитаризм в период 1920-х – начала 1930-х годов. Значительное внимание уделяется антирелигиозной политике большевизма, направленной на уничтожение духовности и моральных традиций народа.

A.N. Sytnik

Situation in Religion, Church and Spirituality in Soviet Ukraine at 1920s up to early 1930s

The article is devoted to the situation in religion and church and their place in Soviet Ukraine at the stage of reinforcement of authoritarian tendencies and their transformation to the totalitarianism in the period 1920s up to early 1930s. The main attention is paid to the antireligious policy of Bolshevism, which was aimed at destruction of spirituality and traditions of morality of the nation.

Стаття надійшла до редакції 01.04.2011.